

POLGÁR SZABOLCS

Avarok említése középkori földrajzi művekben¹

The Avars in Medieval Geography and Cartography. Samuel Szádeczky-Kardoss and his co-authors spent many years on the written sources on the Avars. Translations and commentaries were published in Hungarian in two volumes. In the published material are mostly narrative sources on the political events. Short geographical reports were omitted. In this paper I focus on three medieval geographical works mentioned the Avars: Anonymous of Ravenna, the *Frankish Cosmography* and the *Ebstorf map*. The first and second are contemporary sources (7–8th c.), but the map was constructed in the 13th century. These short sources help to complete and specify our knowledge on the history and medieval historiography of the Avars.

Keywords: Avars, Gepids, Slavs, Vends, Huns, Anonymous of Ravenna, „Frankish Cosmography”, Ebstorf map, Dacia, Danube river, Don river, Maeotis, Isidore of Seville

Az avarok 557–805 közötti történetére vonatkozó írott források magyarul is olvashatók. Szádeczky-Kardoss Samu és szerzőtársai hatalmas anyagot gyűjtöttek össze és tettek közzé *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig* című munkájukban.² Ez a gyűjtemény elsősorban a kortárs vagy közel kortárs történetírók híradásait tartalmazza. A kötetben nem szerepelnek az avarok 806 utáni sorsáról szóló források, avar kori tárgyak feliratai, valamint azok a kései források, amelyek már nem közölnek új ismereteket az avarokról.

Ebben a tanulmányban három olyan forrásrészletre szeretném felhívni a figyelmet, amelyek nem kerültek be az említett gyűjteménybe, de szerepelnek bennük a közép-európai avarok: Ravennai Névtelen *Kozmográfia*-ja, a *Frank Kozmográfia* a 7. századból és az *Ebstorfi térkép*. Az első kettő kortárs forrás, a harmadik egy 13. században készült térkép, amely elsősorban azért érdekes, mert az avarok nevével a középkori térképeken máshol nem találkozunk.

I.

Elsőként tehát nézzük a *Ravennai Kozmográfia* közlését! Egy ismeretlen szerző a 7. század végén, a 8. század elején Ravennában szerkesztette meg ezt a munkát. Egy 3. századi világ-térképet használt fel, amelyet kiegészített a 3. századnál későbbi, illetve saját korára vonatkozó ismeretekkel, amelyek különböző forrásokból származnak, többek között a gót törté-

¹ A „Hadak útján”. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XVII. konferenciáján (Nagyvárad /Oradea/ 2006. szeptember 8–10.) felolvasott előadás javított és szakirodalmi hivatkozásokkal kibővített szövege.

² Szádeczky-Kardoss 1998.

netírótól, Jordanestől. A *Kozmográfia* legkorábbra keltezhető kéziratai a 13–14. századból származnak. 1118-ban egy Guido nevű pisai szerzetes kivonatot készített a műből. A *Kozmográfia* 5 könyvből áll, amelyek tartalmazzák Ázsia, Afrika és Európa leírását, valamint az európai tengerpartokat követő tengeri utakat. Az avarok a *Kozmográfia* IV. könyvének 14. fejezetében szerepelnek. Itt ezt olvashatjuk róluk: „Azután a csaknem dél felé eső rész, mondhatnánk igen tágas vidék felé nagyon széles kiterjedésű országok vannak, melyeket Dacia primának és secundának mondanak, és Gepidiának is neveznek, ahol most a hunok, akik avarok, laknak. Ezt a két Daciát elég sok tudós írta le, közülük én a gót [görög] Menelakhoszt és Arisztarkhoszt olvastam.”³ Ezután Dacia városait és folyóit sorolja fel (említve Jordanest, aki írt erről). Annak ellenére, hogy a szerző három személyt is megnevezett forrásául, az avarokra vonatkozó híradás eredete ismeretlen, de mindenesetre nem származhat Jordanestől, mert az ő munkássága már lezárult, amikor az avarok elfoglalták a Kárpát-medencét.⁴ Elképzelhető, hogy bizánci forrásból is dolgozott a ravennai szerző, ami az avarok említésével kapcsolatban könnyen lehetséges. Érdekes, hogy a Kárpát-medence többi részének leírásakor nem említi az avarokat. Ez vagy azt jelenti, hogy nem voltak megfelelő ismeretei a Kárpát-medencéről, vagy pedig nem tudta pontosan rögzíteni a korabeli politikai viszonyokat. Az viszont világos volt előtte, hogy az avarok a gepidák országát elfoglalták. Walter Pohl szerint a szerző Jordanes Dacia–Gepidia leírásába illesztette bele a gepidák országába költöző avarokat, és ezzel az avarok határait automatikusan ki is terjesztette a két római Dacia teljes területére, ami nem felel meg a valóságnak.⁵ Ez valóban így van, gondolhatunk arra, hogy a két Dacia említése a 3. század végi, 271 utáni helyzetet tükrözi, amikor két új Dacia tartományt hoztak létre az eredeti Daciától délre (*Dacia ripensis* és *mediterranea*). De lehet úgy is értelmezni a szövegben szereplő két Daciát, mint a régi, eredeti Dacia tartományt (270 előtt) és az utána megszervezett Duna menti Dacia tartományt. A *Ravennai Kozmográfia* első könyvében (I, 11) szintén megtaláljuk a két Dacia említését, Gepidiával és a hunokkal együtt és avarok nélkül, de itt *Dacia minor* és *magna* van.⁶ Az avarok hiánya miatt ebben az esetben lehet, hogy az 5. századi hunokról és gepida szövetségeseikről van szó.⁷ Jordanesnél pedig jelző nélküli *Dacia*, és *Dacia ripensis* neveket találunk.⁸ Ezek után elég nehéz kideríteni, hogy a *Kozmográfia* szerzője melyik

³ Schnetz 1940, 53; Mihăescu et al. 1970, 580–581; új kiadása: Podosinov 2002, 198. A kéziratokról és a kiadásokról lásd például Szántó 2019, 309–310. A hazai szakirodalomban a *Kozmográfia* avarokra vonatkozó részlete a kevésbé kutatott források közé tartozik. Az utóbbi években a 9. századi avarok kérdésében került a figyelem középpontjába (Szabados 2015, 124; Szabados 2018, 228).

⁴ A két megnevezett görög tudós közül Arisztarkhosz esetében gondoltak a szamoszi Arisztarkhoszra (kb. Kr. e. 320–250); vagy esetleg az Újszövetségben (ApCsel. 19, 29) Pál apostol útítársaként említett Arisztarkhoszra, vagy egy ismeretlen szerzőre. A másik szintén ismeretlen, itt Schnetz (1940, 53) szövegmódozást feltételezett, vö. Podosinov 2002, 277, 280.

⁵ Pohl 2002², 309. Dacia Jordanesnél: Curta 1999, 333, 338.

⁶ Schnetz 1940, 10–11; Podosinov 2002, 180; a *Dacia* név a *Ravennai Geográfiában* és más kora középkori szerzőknél: például Decei 1978, 102–103; Rusu 1975, 152; Eggers 2006, 26–27; Kiss 2015, 76. A *Dacia* elnevezést egyes középkori szerzők Dániára is használták (Knoll – Schaer – Bisson 2003, 12/3. jz.). A ravennai névtelen is, mindkét helyen (az I. és a IV. könyvben is) Dániáról ír nem sokkal azelőtt, hogy rátérne Dacia bemutatására.

⁷ Így értelmezi például Podosinov, 2002, 211.

⁸ *Getica* 34. 38. 39. 73. 74. 133; Skržinskaja 1960, 136, 142, 143, 152. Magyar fordítása: Kiss 2002², 38, 39, 49, 64.

értelemben használta a Dacia neveket a IV. könyvben. Azt a források alapján tudjuk, hogy a gepidák a régi, 270 előtti Dacia nagy részét birtokolták, és 539 után *Dacia ripensist* is a Duna mentén. Az avarok a legyőzött Gepidia teljes területére igényt tartottak, ezt igazolja a Sirmium (Sremska Mitrovica, ma Szerbiában) hovatarozása körül keletkezett avar–bizánci vita, majd háború. Sirmium az avar hódítás előtt a gepidák országához tartozott. Az avar támadáskor a gepidák átadták a bizánciaknak. Nem lehetetlen, hogy ez az avar hatalmi igény tükröződik a forrásban, és végső fokon avaroktól származó információ alapján, amely bizánci közvetítéssel került Itáliába. A 6. század végén és a 7. század elején az avar hatalmi befolyás az Al-Duna vidékére is kiterjedt. Az egykori Gepidia keleti részeit, főleg Erdélyt az avar hódítás után alig említik az írott források. Ennek az lehet az oka, hogy a terület periferikus helyzetben volt az Avar Birodalmon belül, az avar politika fő célja a bizánciaktól megszerezhető adó és zsákmány biztosítása volt, ennek színtere a Keletrómai Birodalom Dunától délre lévő tartományai, balkáni területei voltak. Ez azt is jelenti, hogy a régió nem lett az avar–bizánci vetélkedés hadszíntere. A területen csak a dunai bulgár terjeszkedés hozott változást a 9. században.

A régészeti leletek alapján az avarok a Tisza és a Maros völgyét, valamint a Kárpátokon keresztül dél és kelet felé vezető utakat 568 után a birtokukba vették. Az avar hatalom itt valóban jelen is volt, nem csupán jelképes fennhatóságról volt szó.⁹ A terület feltehetően értékes nyersanyagai, elsősorban a só miatt volt fontos. A *Kozmográfia* tehát Erdély és az Alföld esetében valóban nem tévedett.

II.

A második forrás a *Frank Kozmográfia* néven említett munka, amelynek eredeti címe: *Költemény Ázsiáról, a világmindenségről, a földkerekségről*. A verses leírás a Földet, a kontinenseket mutatja be. Szerzőjét és pontos keletkezési helyét nem ismerjük. Fő forrása Sevillai (Szent) Izidor (megh. 636) enciklopédiája volt, amely Izidor halála miatt végül befejezetlen maradt. A frank költemény keletkezését ezért Izidor halála (636) utáni időre teszik, a 7. század közepére, vagy második felére, esetleg a 8. század első harmadára.¹⁰ A költemény 22. versszakában a következőket olvashatjuk: „A Duna hosszan folyik nagy népek között, bőségesen ellátja élelemmel a szlávokat (*Sclavi*), továbbhalad a hunok (*Chuni*) (földjének) közepén, és egyesíti a vendeket (*Winidi*).”¹¹ A passzusnak megtaláljuk az előképét Izidornál (*Etymologiae* XIII, 21, 28), de népnevek nélkül.¹² A frank szerző korának aktuális népneveit is belevette a szövegbe, amivel bővítette és aktualizálta eredeti forrását. Számunkra ez jelenti elsősorban a forrás eredetiségét.

Látható, hogy itt a Duna mentén lakó népekről van szó. A hunok elnevezés ebben az esetben az avarokra vonatkozik. A hunok és az avarok azonosítása, mint az előző forrás esetében is láttuk, általános volt már a 6–7. században is, elsősorban Nyugat-Európában. Ebben az esetben biztosak lehetünk benne, hogy avarokról van szó: a *sclavi* és *winidi* nép-

⁹ Például Bóna 1988³, 164–177; Gáll 2014, 295–323; Horedt 1958, 121–122; Horedt 1975, 119–122; Rusu, 1975, 133–153; Comşa 1987, 227–229. Erdély délkeleti része, a Küküllők felső szakasza: Benkő 1992, 17–18. Az avar hódítás utáni gepidák erdélyi régészeti hagyatékáról lásd például Dobos 2013, 93–118; Dobos 2014, 3–8; Kiss 2015, 210–216; Pintér-Nagy 2017, 149.

¹⁰ Strecker 1923, 554; Alemany 2000, 146; Lozovsky 2000, 54.

¹¹ Strecker 1923, 554; újabb kiadása: Ivanov – Litavrin – Ronin 1995, 398–400.

¹² Lindsay 1911.

nevek így együtt az avar kortól kezdve fordulnak elő Közép-Európában.¹³ A szlávok (*szlavinok*) már néhány évtizeddel az avarok előtt ott voltak az Al-Dunánál, de a végleges Duna menti letelepedésük a 7. században történt meg. A *vend* név már az ókorban is ismert volt (Tacitus, Plinius, Ptolemaiosz stb.) a Balti-tenger déli partjainál, és többen azt feltételezik, hogy az Alpok keleti szélén előforduló *venet* névvel valamilyen kapcsolatban áll.¹⁴ Idővel a *vend* népnév német nyelvterületen a szláv nyelvet beszélő törzsek gyűjtőnévévé vált. A 7–8. században a vendek a Tüningiától Karintiáig terjedő területen laktak, a frankok és bajorok szomszédságában, és avar fennhatóság alatt voltak. 623–624-ben a vendek egy Samo nevű vezérük irányításával önállósodtak az avar uralom alól, és egészen a 650-es évek végéig megőrizték függetlenségüket a bajorok és az avarok között. Egy vend fejedelem, Walluc fogadta be országába az avarok bosszúja elől menekülő bulgárokat 632-ben (*Fredegar* IV, 48, IV, 72).¹⁵ Mindezek alapján az tűnik valószínűnek, hogy a vers az Avar Kaganátus nyugati részét írja le, abban az időben, amikor a vendek fontos szerepet játszottak a frankok és az avarok közötti területen. Figyelemre méltó, hogy a rövid világleírásban az avarok is helyet kaptak, ami frank szempontból jelzi az Avar Kaganátus jelentőségét Közép-Európában.

III.

A harmadik forrás az *Ebstorfi térkép*. Nevét felfedezésének helyéről, az alsó-szászországi Ebstorfról nyerte, ahol a helyi bencés kolostorban őrizték. Néhány évvel felfedezése után, 1833-ban átszállították innen Hannoverbe, és ott is őrizték egészen 1943-ig, amikor egy Hannovert ért bombatámadáskor megsemmisült. Még a 19. század végén készítettek róla két másolatot, így ezek ma is tanulmányozhatók. Egy rekonstrukció az ebstorfi kolostorban látható. Az eredeti térkép a 13. században készült, talán 1239-ben, vagy esetleg a század második felében, végén.¹⁶ A mintegy 3,5 x 3,5 méteres térkép központjában Jeruzsálem van. A négy égtáj irányát Jézus testrészei mutatják: arca kelet, lábai nyugat, kezei észak és dél felé mutatnak. Az *Ebstorfi térkép* eltérően más térképektől, különböző tudományos ismeretek tárháza is, a szöveges részeket sok illusztráció egészíti ki. Különböző régiók lakói, nevezetes épületek, különféle állatok és szörnyek ábrázolását láthatjuk itt.

Az avarokat a térképen a meótszi mocsaraknál, a Tanaisz és a Duna-delta közötti részen helyezték el. A szöveges magyarázat mindössze ennyi: „Egykor itt laktak az avarok, azaz a hunok.”¹⁷ Az *Ebstorfi térkép* helyenként egy történelmi atlaszra emlékeztet, amelyből egy-egy terület múltjára is fény derül. Az avarok „kelet-európai” jelenléte is ezt mutatja. A szöveg múlt időben említi őket, ami jelzi, hogy a múltban itt élt népről van szó. Az avarok elhelyezése érdekes abból a szempontból, hogy a Kárpát-medencétől keletre láthatjuk őket. Mai ismereteink birtokában azt mondhatnánk, hogy a 6. század közepi avar ván-

¹³ Például Curta 1997, 152–153; Curta 1999, 337; Curta 2001, 69; de már Jordanesnél is, ami egy kicsit megelőzi az avarok európai jelenlétét, de a vendek (*Venetharum natio*) lakhelyét a Visztulavidékre teszi: *Getica* 34; Skrzinskaja 1960, 136; Kiss 2002, 38. Avar–szláv szomszédság és együttélés a Kárpát-medencében a régészeti leletanyag tükrében: pl. Szöke 1994, 155–162; Takács 2016, 66–70.

¹⁴ Például Bojtár 1997, 69–79; Jordanes és a vendek: Curta 1999.

¹⁵ Krusch 1888, 144, 157; Szádeczky-Kardoss 1998, 173–174, 212; Pohl 2002², 269.

¹⁶ Új közlése: Čekin 1999, 136–140; és angolul is: Chekin 2006, 146–151. A térképről lásd például Kugler 1987, 1–29; Pischke 2014, 155–161; kronológiai kérdésekre lásd például Wolf 2012, 1–27.

¹⁷ Čekin 1999, 143; Chekin 2006, 153; Chekin 1991, 305.

dorlást érzékelteti a térkép. Nyugaton kevés forrás szól az avarokról a Kárpát-medence elfoglalását megelőzően. Az egyik ezek közül a fentebb már említett Sevillai Izidor, aki hunokat említ, hozzátéve, hogy őket már avaroknak nevezik (*Etymologiae*, IX, 2, 66).¹⁸ Izidor úgy tudta, hogy az avarok a *Maeotis*, a *Tanais* és a *masszageták* szomszédságában laktak, nyilván a számára a nomádokkal kapcsolatban ismert elnevezések vezették erre, őket is a nomádok „hazájába” kellett helyezni.¹⁹ Az *Ebstorfi térkép* készítője számára Izidor leírása lehetett a forrás, amelyből rövidke térképfeliratot csinált. Annyit azonban változtatott rajta, hogy megfordította Izidor sorrendjét, és avarnak nevezte a népet, hozzátéve, hogy ők azonosak a hunokkal. Az avar–hun azonosítás nem okozott gondot számára, mivel a frank feljegyzésekben is találkozhatott már ezzel. Esetleg arról is tudhatott, hogy az avarok a Kárpát-medencét (Pannoniát) is birtokolták egykor, de ide a saját korában (13. század) ott lakó magyarokat tette, pontosabban *Ungariát*, az országukat, ahol korábban a hunok laktak.²⁰ A hunok tehát a Kárpát-medencében és Ázsia határán is ott vannak, ami érzékelteti a középkori felfogást az eurázsiai steppe népeivel kapcsolatban. Az avarok a középkori térképeken nem szerepelnek, ezért az *Ebstorfi térkép* különlegességnek számít ilyen szempontból.

Az idézett források rövidek és nem sokat mondnak az avar történelem fontos elbeszélő forrásaihoz képest, de összességében hozzájárulnak a közép-európai avarok történetének és középkori historiográfiájának pontosabb megismeréséhez, megerősítik más ide vonatkozó források adatait. Ami pedig még talán ennél is fontosabb: vannak még feldolgozásra váró források az avarokról, igaz, ezek nagy része a 9. századi avarságra vonatkozik.

Bibliográfia

Források

- Čekin 1999 = Čekin, L. S.: *Kartografija hristianskogo srednevekov'ja 8–13 vv. Teksty, perevod, kommentarij*. Moskva.
- Chekin 2006 = Chekin, L.: *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation, and Commentary*. (Terrarum Orbis 4.) Turnhout.

¹⁸ Lindsay, 1911; magyar fordítása: Szádeczky-Kardoss 1998, 19: „A hugnokat (*Hugnos*) azelőtt hunoknak (*Hunnos*) hívták, végül azonban királyukról avaroknak (*Avares*) nevezték el őket. Ezek előbb a távoli Maeotisnál a fagyos Don meg a masszageták szörnyű népei között laktak. Azután sebes lovaikkal a Kaukázus szikláin áttörtek, bár (Nagy) Sándor záró erődítései a vad népek útjába akadályt gördítettek. Keletet hús éven át tartották hatalmukban s az egyiptomiaktól meg az etiópoktól évenként adót szedtek.” A leírás jól felismerhető toposzokból áll össze („fagyos Don”, szkíták huszónyolc évig tartó transzkaukázusi uralma, Nagy Sándor „fala”), de végső soron az avarok steppei „előéletére” utal (Szádeczky-Kardoss 1998, 16, 21; Chekin 1991, 305).

¹⁹ Konrad Miller rekonstruált egy térképet Izidor etimológiai értekezésének adataival, amelyen az avarok is ott vannak, a Don és a Kaszpi-tenger közelében (Miller 1898, Taf. 2.). Ez segít felismerni Izidor középkori térképészetre tett hatását, amelyre már Miller is felhívta a figyelmet (Miller 1898, 57–60). Izidor kartográfiai jelentőségéről az újabb szakirodalom tükrében lásd például Kiss 2018, 77; Denisov 2019, 74. Izidor hun–avar passzusa nem ismeretlen a magyar kutatás előtt, de az itt szereplő hunokat a magyarokkal azonosította Némethi (1911), de már Desericzkynél (1748, 2) is felbukkan.

²⁰ „Itt volt egykor a hunok földje/Alsó-Pannónia, ami most Magyarország” (Csukovits 2012, 130; latin szöveg uo. 134); Csukovits 2015, 127, 246; Chekin 1991, 305).

- Ivanov – Litavrin – Ronin 1995 = Ivanov, S. A. – Litavrin, G. G. (otv. red.) – Ronin, V. K. (sost.): *Svod drevnejših pis'mennyh izvestij o slavjanah*. T. II. (7–9 vv.) Moskva.
- Kiss 2002² = Kiss M. (szerk.): *Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei*. Második kiadás. Pécs.
- Knoll – Schaer – Bisson 2003 = Knoll, P. W. – Schaer, F. (transl., notes) – Bisson, Th. N. (preface): *Gesta Principum Polonorum. The Deeds of the Princes of the Poles*. (Central European Medieval Texts 3.) Budapest–New York.
- Krusch 1888 = Krusch, B. (ed.): *Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. T. II. Hannover, 1–193.
- Lindsay 1911 = Lindsay, W. (ed.): *Isidori hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum*. Oxford.
- Mihăescu et al. 1970 = *Izvoarele istoriei României – Fontes Historiae Dacoromanae*. Vol. II. Ed.: Mihăescu, H. – Ștefan, Gh. – Hîncu, R. – Iliescu V. – Popescu, C. București.
- Podosinov 2002 = Podosinov, A. V.: *Vostočnaja Evropa v rimskoj kartografičeskoj tradicii. Teksty, perevod, kommentarij*. Moskva.
- Schnetz 1940 = Schnetz, J. (ed.): *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Itineraria Romana*. Vol. II. Lipsiae.
- Skržinskaja 1960 = Skržinskaja, E. Č. (vstup. st., per., komment.): *Iordan: O proišoždenii i dejanijah getov. Getica*. Moskva.
- Strecker 1923 = Strecker, K. (ed.): *Versus de Asia et de universi mundi rota*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini Aevi Carolini*. T. IV/1. Berolini, 545–559.
- Szádeczky-Kardoss 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Társszerző: Farkas Cs., munkatársak: Borsos M., Csillik É., Makk F., Olajos T.) (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest.

Szakirodalom

- Alemaný 2000 = Alemaný, A.: *Sources on the Alans*. Leiden–Boston–Köln.
- Benkő 1992 = Benkő E.: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. (Varia Archaeologica Hungarica 5.) Budapest.
- Bojtár 1997 = Bojtár E.: *Bevezetés a baltisztikába*. Budapest.
- Bóna 1988³ = Bóna I.: *Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896)*. In: *Erdély története I. (A kezdetektől 1606-ig)*. Főszerk. Köpeczi B., szerk. Makkai L. – Mócsy A. Harmadik kiadás. Budapest, 107–234.
- Chekin 1991 = Chekin, S. L.: *Lower Scythia in the Western European Geographical Tradition at the Time of the Crusades*. *Harvard Ukrainian Studies* 15/3–4: 289–339.
- Comşa 1987 = Comşa, M.: *Slawen und Awaren auf rumänischen Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frührumänischen Bevölkerung*. In: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*. Hrsg. Hänsel, B. Berlin, 219–230.
- Curta 1997 = Curta, F.: *Slavs in Fredegar and Paul the Deacon. Medieval gens or 'scourge of God'?* *Early Medieval Europe* 6: 141–167.
- Curta 1999 = Curta, F.: *Hiding Behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47: 321–340.
- Curta 2001 = Curta, F.: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge.

- Csukovits 2012 = Csukovits E.: Kelet-Európa országai a középkori térképeken. In: „*Köztes-Európa*” vonzásában. *Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Szerk.: Bagi D. – Fedeles T. – Kiss G. Pécs, 127–135.
- Csukovits 2015 = Csukovits E.: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. Budapest.
- Decei 1978 = Decei, A.: Româniî din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti. In: *Uő: Relații româno-orientale*. Red. Popa, D. M. București, 15–117.
- Denisov 2019 = Denisov, A.: Scythia as the Image of a Nomadic Land on Medieval Maps. In: *Competing Narratives between Nomadic People and their Sedentary Neighbours. Papers of the 7th International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*. Ed. by Hao, Ch. (Studia Uralo-Altaica 53.) Szeged, 73–83.
- Desericzky 1748 = Desericii, I.: *De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria*. Vol. I. Budaë.
- Dobos 2013 = Dobos A.: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem és Régiségtárából* 6–7 (16–17) 2011–2012 [2013], 93–118.
- Dobos 2014 = Dobos A.: Erdély a gepidák korában. Eredmények és perspektívák. *Magyar Régészet* 2014 nyár: 1–9.
- Eggers 2006 = Eggers, M.: Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes „Pannonien” in historischen und geographischen Quellen des Frühmittelalters. *Chronica* 6: 6–27.
- Gáll 2014 = Gáll, E.: The Avar Conquest and that followed. Some Ideas on the Procees of 'Avarisation' of Transylvania. In: *Archäologische Beiträge: Gedenkschrift zum Hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Hrsg. Kociş, S. Cluj-Napoca, 295–323.
- Horedt 1958 = Horedt, K.: *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*. Bukarest.
- Horedt 1975 = Horedt, K.: The Gepidae, the Avars and the Romanic Population in Transylvania. In: *Relations between the Autochthonous and the Migratory Populations on the Territory of Romania*. Ed. Constantinescu, M. – Pascu, Ş. – Diaconu, P. (Bibliotheca Historica Romaniae Monographs 16.) București, 111–122.
- Kiss 2015 = Kiss P. A.: „...ut strenui viri...” *A Kárpát-medencei gepidák története*. Szeged.
- Kiss 2018 = Kiss G.: Vallás – tér – kép. A középkori térkép mint a világkép vetülete. *Pontes* 1: 72–94.
- Kugler 1987 = Kugler, H.: Die Ebstorfer Weltkarte. Ein europäisches Weltbild im deutschen Mittelalter. *Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur* 116/1: 1–29.
- Lozovsky 2000 = Lozovsky, N.: „The Earth is Our Book.” *Geographical Knowledge in the Latin West ca. 400–1000*. Ann Arbor.
- Miller 1898 = Miller, K.: *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten VI. (Schlussheft) Rekonstruierte Karten*. Stuttgart.
- Németi 1911 = Németi [Némäti] K.: *Nagy-Magyarország ismeretlen történeti okmánya*. Budapest.
- Pintér-Nagy 2017 = Pintér-Nagy K.: *A hunok és az avarok fegyverzete, harcmodora az írott források alapján*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 31.) Budapest.
- Pischke 2014 = Pischke, G.: The Ebstorf Map: tradition and contents of a medieval picture of the world. *History of Geo- and Space Sciences* 5: 155–161.

- Pohl 2002² = Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822. n. Chr.* Zweite, aktualisierte Auflage. München.
- Rusu 1975 = Rusu, M.: Avars, Slavs, Romanic Population in the 6th–8th Centuries. In: *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*. Ed. Constantinescu, M. – Pascu, Ș. – Diaconu, P. (Bibliotheca Historica Romaniae Monographs 16.) București, 123–153.
- Szabados 2015 = Szabados Gy.: Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? In: *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest–Kecskemét, 121–141.
- Szabados 2018 = Szabados Gy.: Folytonosság és/vagy találkozás? „Avar” és „magyar” a 9. századi Kárpát-medencében. In: *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–10. századi Kárpát-medence régészetében*. Szerk. Hága T. K. – Kolozsi B. Debrecen, 227–253.
- Szántó 2019 = Szántó, R.: Central Asia in the Cosmography of Anonymous of Ravenna. In: *Competing Narratives between Nomadic People and their Sedentary Neighbours. Papers of the 7th International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*. Ed. by Hao, Ch. (Studia Uralo-Altica 53.) Szeged, 309–316.
- Szőke 1994 = Szőke B. M.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. In: *Nagykanizsa. Városi monográfia*. I. Szerk. Béli J. – Rózsa M. – Rózsáné dr. Lendvai A. Nagykanizsa, 143–214.
- Takács 2016 = Takács M.: Szlávok a Kárpát-medence déli, központi és keleti részén. In: *Honfoglalás és megtelepedés*. Szerk. Sudár B. – Petkes Zs. (Magyar Őstörténet 4.) Budapest, 66–70.
- Wolf 2012 = Wolf, A.: The Ebstorf *Mappamundi* and Gervase of Tilbury. The Controversy Revisited. *Imago Mundi* 64/1: 1–27.

Tartalomjegyzék

BALÁZS PÉTER	
A vallási (in)tolerancia keresztény alapjairól – újkortörténeti megfontolások	3
GICZI ZSOLT	
„Csonka hazánkban csonka minden öröm...” – Raffay Sándor evangélikus püspök és a történelmi Magyarország összeomlása.....	23
KOVÁCS SZILVIA	
Özveg „tatár kán egy követsége” Nyugaton?	35
KÖKÉNY ANDREA	
A telepesszabadság szerepe az amerikai nyugati terjeszkedésben – a Mayflower szerződés 400. évfordulójára.....	43
PÁSZTOR RENÁTA	
Az ukrán–orosz kapcsolatok alakulása Ivan Mazepa „átállásától” a poltavai csatáig – I. Péter levelezésének tükrében	55
PITI FERENC	
I. Lajos király lendvai vásáradohány: 1366?	69
POLGÁR SZABOLCS	
Avarok említése középkori földrajzi művekben.....	73
RÁBAI KRISZTINA	
Egy középkori pecsétnyomó azonosítására tett kísérlet	81
SZÁNTÓ RICHÁRD	
Ravennai Anonymus <i>Cosmographiája</i> és a korai magyar történet	101
SZÉKELY MELINDA	
„Gyolcsba, bíborba és karmazsinba öltöztél” (Jel 18,16) Textíliák és textilfestékek a principatus kori Római Birodalomban	127
TAMÁS ÁGNES	
A parlamentarizmus válsága karikatúrákon	138
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	
A <i>De administrando imperio</i> 38. fejezetének forrásai	155

VARGA BEÁTA

Az ukrainai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata.....171

ZIMONYI ISTVÁN

A török identitás a középkori nomádoknál Belső-Euráziában.....185

MEIRAMBEK ZSUMANGALIEV

A kumánok és a Rusz kapcsolatai a mongol hódításig.....201